

Kōrero

Mātauranga

Me kōrero tātou

Ko e Kaha‘u ‘o ‘Etau Akó: Mālohi Ange ‘i he Kau Fakatahá Ko e Whiria Ngā Kura Tūātinitini

Līpooti Aofangatuku ‘a e Tomorrow’s Schools
Independent Taskforce (Kulupu Ngāue Tu‘u
Tau‘atāina ki he Tomorrow’s Schools)

Līpooti Fakanounó

Kōrero Mātauranga
Me kōrero tātou

Fai ha‘o lau felāve‘i
mo e kaha‘u ‘o e akó.

Ko e Whiria Ngā Kura Tūātinitini

‘oku ‘uhinga ia ki hono lālanga fakataha
‘o e ngaahi ‘apiakó/kurá pea ko ha uki
‘eni ke fakahoko ha ngāue. ‘Oku katoí ‘i
heni ‘a e ngaahi fakakaukau ‘o e felālāve‘í,
fakafekau‘akí, ivi ‘o e fengāue‘aki fakatahá pea
mo e hā mahino ‘a e hu‘u taha ‘a e tokangá ki
he kaha‘ú. Ko e ha‘u ‘a e fakakaukau ni meí
he palōveape ‘a e Kakai Maulí ko e, *Whiria te
kaha tūātinitini, whiria te kaha tūāmanomano.*

Fa‘u ‘e he Tomorrow’s School Independent Taskforce

Pulusi ‘e he Potungāue Akó, Nu‘u Sila, ‘Aokosi 2019.

Mātauranga House, 33 Bowen Street

PO Box 1666, Thorndon

Wellington 6140, New Zealand.

www.education.govt.nz

Totonu ki he Pulusi ‘a e Kalauní © 2019

ISBN XXX (PRINT)
ISBN XXX (ONLINE)

Kakanó

Fakanounouí.....	5
Ko e fa'unga fakaako 'oku tau faka'amuá	6
Ko e makatu'unga ki he liliú	7
Ko 'Emau Ngaahi Fokotu'ú.....	8
Va'a Ngāue Tokoni ki he Akó (Education Support Agency):	
Toe lelei ange 'a e pou pou ki he fa'unga fakaako fakalūkufuá	10
Pou pou ki he ngaahi poate talāsiti.....	11
Pou pou ki he fa'unga taki 'o e 'apiakó.....	14
Pou pou ki he kau faiakó.....	16
Toe mālohi ange 'a hono fakaai atu 'o e akó.....	20
Toe potupotu-tatau ange 'a e kau ki he akó.....	22
Faingata'a'ia mo e tokoni fakaako makehé.....	24
Toe lelei ange 'o e fakanāunaú.....	26
Toe mālohi ange 'a e ngaahi va'a ngāue fakafonua ki he akó.....	28
Ngaahi sitepu hono hokó.....	30

Fakanounou

Na'e fokotu'u kimautolu ke mau vakai'i 'a hono fakaai atu 'o e ako 'i he halanga ako tu'utu'uniá (compulsory schooling) 'i Aotearoa Nu'u Silá 'o hu'u 'a e tokangá ki hono kamata'i 'o ha fa'unga fakaako 'okú ne tu'uaki 'a e potupotu-tataú (equity) mo e a'usia 'o e tu'unga lelei tahá (excellence) ma'á e to'utupu kotoa pē, pea mo teuteu'i ai kinautolu ki he ngaahi pole mo e ngaahi faingamālie te nau fehanga'angai mo ia 'i he kaha'ú.

'I hono tuku atu 'o e līpooti aofangatukú ni, 'oku mau fiema'u ke mau lave atu me'i he kamata'angá pē ki ha poini mahu'inga 'e tolu felāve'i mo e ngaahi me'a, 'i he fakakaukau 'a mautolú, 'oku mātu'aki mahu'inga ki he ola lelei 'o e fa'unga fakaako ki he halanga ako tu'utu'unia 'a Aotearoa Nu'u Sila 'i he kaha'ú.

1. Kuo pau ke hoko 'a e Te Tiriti o Waitangi (Talite 'o Uaitangi) pea mo e ngaahi totonu 'a e fānaú ko e fakava'é ia
2. 'Oku 'ikai malava ke ma'u ha ola lelei kapau 'e 'ikai ha fefalala'aki
3. Kuo pau ke fakahoko fakafeitu'u 'a e faitu'utu'uní 'i he taimi 'oku malava ai 'eni

'Oku 'i he līpooti 'a e fo'i fokotu'u lahi 'e taha ki he kaveinga takitaha kuo mau vakai ki ai fekau'aki mo e fa'unga ngāue. Ki he fo'i fokotu'u takitaha, 'oku 'i ai 'a hono ngaahi ngāue pau ke fakahoko ki ai 'a ia 'oku mau pehē 'oku fiema'u ke fakahoko koe'uhi kae malava hano fakahoko lelei 'o e fokotu'u takitaha.

Na'e 'ikai faingofua 'a 'emau a'u ki he ngaahi fokotu'u mo e ngaahi ngāue ke fakahoko ko 'eni. Lolotonga 'o e māhina 'e 15 na'e toki 'osí, na'a mau ma'u ai 'a e faingamālie ke mau fakakaukau'i 'a e ngaahi fakamo'oní mo e ngaahi fakatotoló, pea mo mau fepōtalanoa'aki ai mo e kakai tokolahi, ngaahi komiuniti, pea mo e ngaahi kautaha 'i he ngaahi tapa kehekehe 'o e fonuá. Kuo mau fakakaukau'i fakalelei 'a e ngaahi fakakaukau kotoa pē na'e 'omaí pea na'e hoko 'a e founa ngāue ni, tānaki ki ai mo e ngaahi fakamo'oní, ke ne tataki kimautolu 'i hono fo'u 'o e ngaahi fokotu'u aofangatukú.

'Oku mau tui ko e taimi 'eni ke langa ai ha felotoi fekau'aki mo e ngaahi tafa'aki tefito 'o e fa'unga fakaako koe'uhi ke fengāue'aki lelei 'a e fa'u tu'utu'uni ngāue, fakanāunaú, pea mo e fakahoko ngāue ki he lelei 'a e kau akó mo e ngaahi fāmili 'i he lele lōloá. 'Oku mau 'amanaki 'e a'u hake ki he ta'u 'e 5 ki he 10 'a hono langa hake 'o e mafai ngāue pea mo e kau ngāue 'e fiema'ú.

Bali Haque (Sea)
Barbara Ala'alatoa
Professor Mere Berryman
Professor John O'Neill
Dr Cathy Wylie

Ko e fa'unga fakaako 'oku tau faka'amuá

Ko hono fai ko ia ha ngaahi fokotu'u ke hoko mei ai ha liliu, kuo pau ke makatu'unga ia 'i ha fakakaukau ki ha taumu'a kuo fai ki ai ha felotoi. Ko e hā 'a e fa'ahinga fa'unga fakaako 'oku tau feinga ke fokotu'u? Ko ha ngaahi fokotu'u 'e fakahoko 'oku totonu ke nau 'ai ke tau nga'unu atu ai ki hono fokotu'u 'o e fa'unga fakaako 'oku tau faka'amuá.

Ko e fa'unga fakaako 'oku tau faka'amuá:

1. 'Okú ne fakasino 'a e ongo tefito'i 'ulungāanga tu'ufonuá (biculturalism) pea mo e mo'oni 'o e fakakaukau 'o e potupotu-tataú mo e hoangāué 'i he vā 'o e kakai Maulí, Pākehā (pālaní) pea mo e Taiwi (kakai mei mulí) 'i he malumalu 'o e Te Tiriti o Waitangí.
2. 'Okú ne fakamu'omu'a 'a e ngaahi totonu mo e ngaahi me'a 'oku kau lelei taha ki he fānaú mo e to'utupú, pea mo e fekumi ki he fakamaau totonú, pea vahevahe-tatau atu 'a e ngaahi koloá 'o fakatatau ki heni.
3. 'Okú ne fakaai 'a e ngaahi fiema'u mo e tu'unga lelei 'oku ala ma'u 'e he kau ako mo e ngaahi komiuniti kehekehe, tautautefito kia kinautolu 'oku 'ikai malava hano feau 'o 'enau ngaahi fiema'u 'i he tu'unga lolotongá.
4. 'Okú ne fakamahu'inga'i 'a e ngaahi 'ilo mo e ngaahi a'usia kimu'a 'a e kau ako kotoa pē ko e makatu'unga ia ki he ako 'o ha ngaahi me'a fo'ou, pea 'oku malava ai 'e he fānaú mo e to'utupú 'o hokosia 'a e tu'unga lelei taha te nau ala lavá 'i he 'enau hoko ko e kau ako felālāve'i, lototo'a, mo kei longomo'ui 'enau akó 'i he toenga 'o 'enau mo'ui.
5. 'Okú ne fakapapau'i 'oku lava 'a e kau ako kotoa pē 'o fai ha fili lelei, totonu mo faka'ēfika felāve'i mo 'enau akó, ngāué, mo 'enau mo'ui, pea nau tñaki atu ai ki honau ngaahi komiunitií pea mo e tu'unga lelei 'o e mo'ui 'a e fonuá 'i he fakasōsialé, faka'ekonōmiká, pea mo e 'ātakai.

'Oku mau tui 'oku mahu'inga ke fai 'a e vakai ki he fa'unga fakaakó 'o hangē nai ko ha 'ātakai fakaili'anga ako ia.

Ko ha 'ātakai fakaili'anga ako 'okú ne ma'u ivi mei he māmani 'o e kakai Maulí pea mo e māmani 'o e kakai Pākehā. 'Oku fo'u fakataumu'a 'eni ki he ako ke 'iló (learning) pea ko ha fa'unga ia 'e kei hokohoko atu 'ene akó koe'uhí ke ne kei hokohoko tupulaki ai. Ko ha fa'unga ia 'okú ne fakaai 'a e ako lelei ma'á e tokotaha kotoa pē.

Ko e makatu'unga ki he liliú

'Oku ngāue lelei nai 'a hono fo'u 'o 'etau fa'unga fakaako lolotonga? Ko e hā 'oku fiema'u ai ha liliu?

Na'e toki fakatu'unga kimui ni mai 'a Aotearoa Nu'u Sila ko e fika 33 ia mei he fonua fakalalakaka 'e 38 'o makatu'unga 'i hono fakalūkufua 'o e 'ikai potupotu-tatau 'a e akó ma'á e tokotaha kotoa pē.¹ Ko e tukufakaholo ko ia 'o e tōnounou 'a e fa'unga fakaakó ke ne fakapa'anga 'a e ngaahi koloa mo e nāunau 'oku fiema'u ke ma'u ai 'a e tu'unga potupotu-tatau mo e tu'unga fakaako lelei taha 'e ala lava ma'á e kau ako kotoa pē, ko ha mo'ua fakaako ia² 'a ia kuo pau ke tau tukupā ke tau totongi fakafoki. 'Oku 'ikai ha founa ia ke monomono fakavavevave'aki hano feau 'o e ngaahi tōnounou 'i he ola fakaako kuo ma'u mei he ngaahi ta'u 'i he halanga ako tu'utu'uniá. 'Oku fiema'u ke hoko hano liliu lahi 'o e fa'unga fakaakó.

Fakatupu ha 'ātakai fakaili'anga ako 'oku fakama'unga 'i he kaha'ú, fepikitaki lelei, ngaofe ngofua pea mo taliangi

Talu mei hono fuofua kamata'i 'o e *Tomorrow's Schools* 'i he 1989, kuo hoko ha liliu lahi, vave mo kāfakafa 'i he māmaní. 'Oku mau tui ko e tu'unga lolotonga 'o 'etau fa'unga fakaakó 'e 'ikai ke tau lava ai ke solova 'a e ngaahi pole lolotonga pe matatali 'a e ngaahi faingamālie fakafiefia 'oku hanga mai 'i he kaha'ú. 'I Aotearoa Nu'u Silá, 'i he taimi lahi na'e hoko pē 'a e 'apiako takitaha ko ha motu mo'ui fakaeia pē, 'o ngāvaivai 'a 'ene fehokotaki ki he ngaahi 'apiako kehé pea mama'o 'a hono vā ngāue mo e 'ulu'i 'ōfisi. Na'e tupu mei heni 'a e ngaahi tu'unga mā'olunga 'i he takitaha fakalele pē 'ene ngāué (autonomy), kā na'e iku tuku ai 'i heni 'a e ngaahi 'apiakó ke nau lahilahi takitaha ako pē 'iate kinautolu. Ko hono olá ko e tuai mo e 'ikai palanisi 'a hono fevahevahe'aki 'o e 'ilo mo e taukei fakapolofesinalé, tō kehekehe 'a e tu'unga fakaako 'a e kau akó 'i he ngaahi 'apiakó, 'o a'u ai pē ki he ngaahi 'apiako 'oku nau tu'unga tatau 'i he fakahokohoko mei he tu'unga 1 ki he 10 (decile), pea mo e tu'unga māulalo 'o e fefalala'aki 'i he fa'unga fakaakó. 'Oku fiema'u ke tau nga'unu atu ki ha fa'unga fakaako 'oku *'mā'olunga ai 'a e fefalala'aki, si'i ange 'a e fakamolé, ola mā'olunga'*. Pea ke nga'unu atu mei he tu'u tau'atāina 'o *'hoku 'apiakó'* ki he fefakafalala'aki 'o *'hotau ngaahi 'apiakó 'i loto 'i he 'etau fa'unga fakaakó'*.

1 UNICEF Office of Research (2018). 'An Unfair Start: Inequality in Children's Education in Rich Countries', Innocenti Report Card 15, UNICEF Office of Research – Innocenti, Florence. https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/an-unfair-start-inequality-children-education_37049-RC15-EN-WEB.pdf

2 Ladson-Billings, G. (2006). From the achievement gap to the education debt: Understanding achievement in U.S. schools. *Educational Researcher*, 35(7), 3-12. <https://doi.org/10.3102/0013189X035007003>

Ko 'Emau Ngaahi Fokotu'ú

Ko e kotoa 'o 'emau ngaahi fokotu'ú 'oku fakatefito ia 'i he fakakaukau ko e pule lelei, pule'i mo e fakalele 'o e fa'unga fakaakó kuo pau ke fakava'e'aki ia 'a e Te Tiriti o Waitangí pea mo e ngaahi totonu 'a e fānaú, ke lava ai 'e he tokotaha ako kotoa pē 'o ne ongo'i 'okú ne kau atu mo lata, 'oku 'i he tu'unga lelei 'a hono tangata kakató (holistic well-being), pea mo ola lelei 'a 'ene akó 'o tatau ai pē pe ko hai ia pea mo fē'ia 'a e feitu'u 'okú ne 'i ai 'i he fa'unga fakaakó.

Poupou ki he ngaahi Poate Talāsiti

Ke fakapapau'i ko e ngaahi poate talāsiti:

- » 'oku 'oatu ma'a kinautolu ha tokoni fakapolofesinale mo fakataki, 'i hano fokotu'u 'o ha tokotaha fale'i fakataki ki he poaté, 'oatu 'o ha ako 'oku tu'utu'unia, 'i ai ha tu'utu'uni faka'ulungāanga fakafonua, pea mo ha tokoni 'i he taimi 'oku fiema'u ai ke solova ha ngaahi palopalema;
- » 'oku toe lelei ange 'a 'enau fakafongā'i 'a e ngaahi kakai kehekehe 'i honau ngaahi komiuniti, pea 'oku nau toe fengāue'aki lelei ange 'i he fakafekau'aki mo e ngaahi 'apiako/kura kehé, koe'uhi ke nau fakamafola atu 'a e ngaahi founa ngāue lelei; pea
- » 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'anau ngaahi fatongia lalahi ki he ngaahi langa lalahi pe ko hono fa'u mo e kumi fakakaukau ki he ngaahi polokalama lēsisita hū ki he akó.

Poupou ki he Fa'unga Taki 'o e 'Apiakó

Ke fakapapau'i 'a e tu'unga lelei, kehekehe mo e mataotao fakapolofesinale 'a e kau taki 'o e 'apiakó:

- » 'e fokotu'u ha National Leadership Centre (Senitā Fakafonua ki he Ngāue Fakataki) 'i loto 'i he Teaching Council of Aotearoa New Zealand (Kōsilio Faiako 'a Aotearoa Nu'u Silá);
- » 'e fo'u 'e he Senitā ki he Ngāue Fakataki 'a e ngaahi makatu'unga fakafonua mo e ngaahi tūhulu ki hono fakanofu (appointment) mo hono vakai'i 'o e faifatongia 'a e kau puleakó;
- » 'e ma'u 'e he lakanga fo'ou ki he fale'i fakataki 'i he Education Support Learning Network (Kautaha Fakafekau'aki 'i he Ako ki he Tokoni Fakaakó) 'a e fatongia ke ne ngāue mo e puleako takitaha mo 'enau poate talāsiti 'i loto pea 'i he kotoa 'o e ngaahi 'apiakó; pea
- » ke toe fakalahi atu 'a e ngaahi fakalotolahi/fakapale ki hono tatakí 'o e ngaahi 'apiakó 'i he ngaahi 'ātakai/tūkunga 'oku toe fihi angé.

Poupou ki he kau Faiakó

Ke fakapapau'i 'a e tu'unga lelei, kehekehe mo e mataotao fakapolofesinale 'a e kau faiakó, kau faiako te'eki ma'u faka'ilonga fakafaiakó (paraprofessionals) mo e kau mataotao fakapolofesinalé, 'oku tau ma'u:

- » ha Education Workforce Strategy (Palani Ngāue Fakataumu'a-Pau ki he Kau Ngāué) 'a ia 'oku fakahoko, muiui'i pea mo toe vakai'i;
- » ngaahi halanga ngāue lelei ange me'i he fuofua ako fakafaiakó ki he ma'u tohi fakamo'oniako fakafaiako kakató;
- » ngaahi halanga ngāue mā'á e kau faiako te'eki ai ma'u tohi fakamo'oniako fakafaiakó; pea mo
- » ha Senitā Silapa (Curriculum Centre) fakafonua 'oku 'i loto 'i he Potungāue Akó 'a ia 'okú ne ngāue fakataha mo e Va'a Ngāue Poupou ki he Akó (Education Support Agency) fakafonua ke fakapapau'i 'oku ma'u atu 'e he kau faiakó ha fale'i pea mo ha ngaahi nāunau tu'unga mā'olunga.

Toe Mālohi Ange 'a hono Fakaai Atu 'o e Akó

'Oku fiema'u 'a e palani ngāue fakataumu'a-pau ki hono fakaai atu 'o e akó ke:

- » ne fakafaingamālie'i ha halanga fakaako palāleli ki he Kaupapa Māori;
- » takiekina ia 'e he Te Tiriti o Waitangí pea fakakau atu ki ai 'a e iwi;
- » ne fo'u ha fa'unga lelei ange ki he fehikitaki holo 'a e kau akó 'i he fa'unga fakaakó;
- » ne fakalahi atu 'a e ngaahi feitu'u 'oku 'i ai 'a e ngaahi sēvesi kakató ki he ngaahi komiuniti 'oku fu'u mā'olunga ange 'a 'enau 'i he tu'unga faingata'a'ia fakaenofó; pea mo
- » ne ngāue lelei'aki 'a e ngaahi taukei fakakomipiutá mo e ngaahi tafa'aki fakaako makehé.

Toe Potupotu-Tatau Ange 'a e Kau ki he Akó

'Oku fiema'u ke fakapapau'i 'oku hoko 'o mo'oni 'a e potupotu-tatau 'a e ma'u akó ki he tokotaha ako kotoa pē 'o fou:

- » 'i hono fokotu'u 'o ha pēnolo tu'u tau'atāina ki he taukapó mo hono solova 'o ha ngaahi lāunga mei he mātu'a mo e kau akó;
- » 'i hono fo'u 'o ha ngaahi founa ngāue 'oku toe faitatau ange ki he tokotaha kotoa;
- » 'i hono fakamu'omu'a 'o e te reo Māori;
- » 'i hono fakamu'omu'a 'o ha ngaahi halanga ako ki he ngaahi lea faka-Pasifiki; pea mo e
- » toe lelei ange 'a e palani ki hono fakahoko atu 'o e akó 'i he feitu'u takitaha.

Faingata'a'ia mo e Tokoni Fakaako Makehé

Ke fakapapau'i ko hono fakahoko ko ia 'o e palani fakataumu'a-pau mo e tu'utu'uni ngāue fakafonua ki he Disability and Learning Support (Ngaahi Faingata'a'ia mo e Tokoni Fakaako Makehé) 'oku toe lelei ange ai 'a e fengāue'aki mo e fokotu'utu'u ngāue fakataha mo e Kautaha Fakafekau'aki 'i he Ako ki he Tokoni Fakaako ke toe lelei ange mo fakamafola atu 'a e 'ilo, taukei mo e founa fenga'unuaki takai holo (accessibility) 'i honau feitu'u.

Toe Lelei Ange 'o e Fakanāunau

Ke:

- » toe potupotu-tatau ange 'a hono fika'i 'o hono vahevahe tatau 'o e me'a fakapa'angá (equity funding) 'i he tafa'aaki ki he ngaahi 'apiakó (schooling sector) pea ke toe tonu ange 'a hono tufotufá, pea toe hiki hake ki ha tu'unga mā'olunga ange;
- » fakaai ha kau ngāue fakalahi ki he lakanga fakataki 'i he ngaahi lautohi sí'f pea ki he tokoni fakafale'í (guidance counselling); pea
- » ke toe fakafālahi ange 'a e ngaahi fakapale ma'a e kau faiako mo e kau taki 'oku nau ngāue 'i ha ngaahi puipuitu'a 'oku fihí.

Toe Mālohi Ange 'a e Ngaahi Va'a Ngāue Fakafonua ki he Akó

Ke:

- » tuku hifo ha mafai toe lahi ange ki he tu'unga faitu'utu'uni mo e ngofua ke fakamole mei he patiseti ke tokoni ki he ngaahi 'apiakó, 'aki 'a hono fokotu'u 'o ha ngaahi Kautaha Fakafekau'aki 'i he Ako ki he Tokoni Fakaako ko ha kongia ia 'o ha Va'a Ngāue Tokoni ki he Akó (Education Support Agency);
- » hiki ke toe mā'olunga ange 'a e fakama'unga 'a e Potungāue Akó ki he silapá, akó, sivi' mo e founa fakafaiakó, 'o fou 'i hono fokotu'u 'o ha Senitā Silapa mataotao mā'olunga. 'E kau ki heni ha toe mālohi ange 'o hono siofi ngaahi founa ngāue 'a e NCEA mo e New Zealand Qualifications Authority ki hono fakapapau'i 'o e tu'unga lelei (quality assurance);
- » 'unuaki'i 'a e fatongia 'o e ngaahi 'apiakó ki he koloa langá (property) ki ha sino kehe ange 'o tatau ai pē pe 'oku 'i loto pe 'i tu'a mei he Potungāue Akó;
- » fokotu'u ha National Leadership Centre (Senitā Fakafonua ki he Ngāue Fakataki) 'i he Teaching Council of Aotearoa New Zealand (Kōsilio Faiako 'a Aotearoa Nu'u Silá); pea mo
- » hano toe fakataumu'a-fo'ou 'a e ngāue 'a e Education Review Office ('Ōfisi ki hono Sivisivi'i 'o e Akó) ke fakama'unga 'a 'ene tokangá 'i hano sivisivi'i 'o e fa'unga fakaako, sivi fakafuofua'i 'a e ngāue 'a e ngaahi va'a ngāue ki he akó pea 'ikai ke ne toe fakahoko 'a hono sivisivi'i 'o e ngaahi 'apiakó.

Va'a Ngāue Tokoni ki he Akó:

Toe lelei ange 'a e pou pou ki he fa'unga fakaako fakalūkufuá

Hili 'a hono fakakaukau'i 'o e ngaahi fakakaukau na'e 'omaí pea mo e ngaahi fakamatala fakamo'óni, 'oku mau tui 'oku mahu'inga ke 'i ai ha sino fo'ou, 'o mavahe meí he Potungāue Akó 'o mālohi 'aupito 'a 'ene ngāue fakafeitu'ú, ke ne tātāpuni 'i he lele lōloá 'a e ngaahi tōnounou 'i he tokoni ki he 'etau ngaahi poaté, kau taki, kau faiakó, pea mo e ngaahi komiunitií koe'uhí ke langa hake ai 'a e fengāue'aki mo e fefalala'aki 'i he kotoa 'o e fa'unga fakaakó. Kuo mau fakahingoa 'a e sinó ni ko e Va'a Ngāue Tokoni ki he Akó (Education Support Agency). 'Oku mau 'amanaki 'e 'i ai 'a hono 'ulu'i 'ōfisi fakafonua pea mo hano ngaahi 'ōfisi fakafeitu'u 'i he ngaahi feitu'u kehekehe 'i Nu'u Sila. Te nau fetongi ai 'a e ngaahi 'ōfisi fakafeitu'u 'o e Potungāue Akó, 'a ia 'e tāpuni.

Ko e ngaahi fatongia 'i he malumalu 'o e Va'a Ngāue Tokoni ki he Akó ('a ia 'e 'ikai kaunga ia ki hono fakalele faka'aho 'o hono pule'i 'o e 'apiakó) ko ha'á ne 'oatu ha tu'unga fehokotaki'anga fakafeitu'u ('local layer') 'i he vaha'a 'o e ngaahi va'a ngāue fakafonua pea mo e ngaahi 'apiakó ke:

- » pou pou ki he ngaahi poate talāsiti;
- » pou pou ki he kau taki 'apiakó;
- » pou pou ki he kau faiakó;
- » pou pou ki he kau ako kotoa 'i he feitu'u ko iá; pea mo
- » pou pou ki ha tu'unga mā'olunga 'i he ngaahi ngāue ki hano toe vakai'í (review) pea mo e ngaahi lipootí.

Koe'uhí 'oku ma'u 'e he sino fo'ou ni ha tu'unga mahu'inga 'i he lahi 'o 'emau ngaahi fokotu'u 'i laló, 'oku mahu'inga ke 'oatu ha fakamatala meí ha tu'unga mā'olunga felāve'i mo e 'kongā' fo'ou ko 'eni 'o e fa'unga fakaakó, 'i he kamata'angá.

Poupou ki he ngaahi poate talāsiti

1

'I Aotearoa Nu'u Silá, 'oku 'ikai ha toe faka'uli'ulilātai ko 'etau fa'unga ko ia ki hono fili 'o e kau poate talāsiti ko ha tukupā fakatokolahi ia ki hotau ngaahi komiunitií, ki he 'etau ngaahi 'apiakó, pea mo 'etau fānaú. Ko e lahi 'o e ngaahi poaté 'oku ngāue lelei pea 'oku fiefia 'a e kau mēmipa poaté 'i he tānaki 'oku nau lava 'o fakahoko ma'a honau ngaahi 'apiako fakafeitu'ú pea mo honau ngaahi komiunitií. Kaekehe, 'oku 'i ai 'a e ngaahi poate 'e ni'ihī 'oku nau faingata'a'ia.

Fokotu'u 1

Ke fakapapau'i ko e ngaahi poate talāsiti:

- » 'oku 'oatu ma'a kinautolu ha tokoni fakapolofesinale mo fakataki, 'i hano fokotu'u 'o ha tokotaha fale'i fakataki ki he poaté, 'oatu 'o ha ako 'oku tu'utu'unia, 'i ai ha tu'utu'uni faka'ulungāanga fakafonua, pea mo ha tokoni 'i he taimi 'oku fiema'u ai ke solova ha ngaahi palopalema;
- » 'oku toe lelei ange 'a 'enau fakafofonga'i 'a e ngaahi kakai kehekehe 'i honau ngaahi komiunitií, pea 'oku nau toe fengāue'aki lelei ange 'i he fakafekau'aki mo e ngaahi 'apiako/kura kehé, koe'uhí ke nau fakamafola atu 'a e ngaahi founa ngāue lelei; pea
- » 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'anau ngaahi fatongia lalahi ki he ngaahi langa lalahi pe ko hono fa'u mo e kumi fakakaukau ki he ngaahi polokalama lēsisita hū ki he akó.

Ko e me'a 'oku mau fiema'u ke a'usiá

'Oku mau faka'amu ke fakamahu'inga'i pea poupou'i 'a e 'apiako takitaha 'e honau komiunitií mo 'enau poate talāsiti.

'Oku mau faka'amu ke toe fakamālohi'i ange 'a e sīpinga lolotonga ki he ngaahi poaté pea fakapapau'i 'oku ngāue tatau atu 'eni ki he ngaahi 'apiako mo e komiuniti kotoa pē.

Fokotu'u 1:

Poupou ki he ngaahi poate talāsiti

**NGAAHI NGĀUE
KE A'USIÁ**

Fokotu'u

1a

Ke fakapapau'i 'oku fakahoko fakata'u 'o hano toe vakai'i 'o e tafa'aki kotoa pē ki hono pule'i mo fakalele 'o e 'apiakó, 'e he ngaahi poaté, ke fakapapau'i 'oku fai 'a e muimui ki he Tiriti o Waitangi pea mo e ngaahi totonu 'a e fānaú.

1b

'Oku mahulu ange 'a hono fakamu'omu'a 'e he ngaahi poate talāsiti 'a e:

1. Fengāue'aki mo e komiuniti 'o e 'apiakó pea mo e kakai tu'ufonua 'o e feitu'u ko iá ke fokotu'u 'a e hu'unga fakataumu'a-paú pea mo e ngaahi palani ki he 'apiakó;
2. Muimui'i mo hono sivi fakafuofua 'o e ongo'i kau atu mo latá, tu'unga lelei 'a e mo'u'i pea mo e lavame'a 'a e kau akó;
3. Fengāue'aki fakataha mo e ngaahi 'apiako kehé, iwi mo e ngaahi va'a ngāue 'a e pule'angá ki he lelei fakalūkufua 'a e kau akó, honau ngaahi fāmilí pea mo e 'apiakó.

1c

'Oku fokotu'u ha lakanga fo'ou ki ha tokotaha fale'i fakataki ke ne ngāue fakataha mo e ngaahi poaté mo e kau puleakó ke maa'usia 'a e ola lelei taha 'e ala ma'u.

1d

Ko e kau mēmipa poate kotoa pē 'oku fiema'u ke nau fakahoko ha ako ki he pule'i mo e fakalele ngāué 'o 'i ai mo ha ako makehe ma'á e kau sea 'o e ngaahi poaté.

1e

'Oku fakapapau'i 'e he ngaahi poaté 'oku 'i ai ha kau fakafofonga 'o e kakai tu'ufonua 'o e feitu'u 'o tatau ai pē pe 'oku fou 'i ha fili pāloti pe ko hano fokotu'u ki he lakangá.

1f

'Oku toe vakai'i 'e he Komisiona ki he Fānaú (Children's Commissioner) peá ne fakafo'ou 'a e ngaahi fiema'u ki he kau atu 'a e kau akó ki he fa'unga pulé, 'i he 'ene fekau'aki mo e Konivēsio 'a e Kautaha Fakatahataha 'a Māmaní ki he Ngaahi Totonu 'a e Tamasi'i/Ta'ahiné (Kupu 12).

**NGAAHI NGĀUE
KE A'USIÁ**

Fokotu'ú

1g 'Oku to'o 'a e fatongia ki he aleapau ta'u 5 (5YA) ki he koloa langá mo e ngaahi langa lalahi me'i he ngaahi poate 'o e ngaahi 'apiako pule'angá 'o 'i ai 'a e fili ke kei ma'u 'e he ngaahi 'apiako 'e ni'ihii 'a e fatongia ni 'o fakatefito 'i ha ngaahi makatu'unga fakafonua.

'E kei hoko pē 'a e ngaahi me'a felāve'i mo e ngaahi koloa langa 'a e ngaahi 'apiako fakatāutaha kuo liliu 'o hoko ko e ako pule'anga kae kei tauhi pē 'a e ngaahi nāunau 'oku nau makehe ai (state-integrated schools) ko e fatongia ia 'o kinautolu 'oku 'onautolu 'a e 'apiakó.

1h 'Oku 'atā atu ha ngaahi sévesi tauhi, fakapa'anga mo e fakatau koloá me'i he 'ōfisi Education Support Learning Network ma'á e ngaahi poate 'oku nau kei fie faka'aonga'i 'eni.

1i Ko hono fo'u mo hono kumi ko ia ha ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e ngaahi polokalama lēsisita hū ki he ngaahi 'apiakó 'e fakahoko ia 'e he Education Support Learning Network fakafeitu'ú kae 'ikai ko e poaté koe'uhí ke tokangaekina 'a e ngaahi me'a 'e kaunga lelei taha ki he kau ako hono kotoa pē.

1j 'Oku fokotu'u ha tu'utu'uni ngāue faka'ulungāanga fakafonua ma'á e ngaahi poate talāsiti.

1k Ke mahino 'oku tokangaekina 'a e ngaahi palopalema 'oku fehanga'angai mo e fatongia pulé mo e fakatakí 'a ia 'oku nau uesia kovi 'a e ngaahi 'apiakó, 'oku toe fakafālahi'i atu 'a e ngaahi mafai mo e ngaahi fa'ahinga ngāue ke fakahoko leva 'i he taimi pē ko iá, pea fakalele 'eni 'e he 'ōfisi Education Support Learning Network fakafeitu'ú.

2

Poupou ki he fa'unga taki 'o e 'apiakó

'Oku mātu'aki mahu'inga 'a e kau taki lelei ki he tu'unga 'o e faiakó mo e akó 'i he ngaahi 'apiakó 'o a'u ai pē ki he ongo'i kau atu mo latá, tu'unga lelei 'a e mo'uí, mo e lavame'a 'a e kau akó. 'Oku nau fakapapau'i ko e ngaahi faitu'utu'uni lalahí 'oku pukepuke hake ia 'e ha founa fakafaiako lelei, 'oku nau lava 'o 'analaiso mo solova ha ngaahi palopalema 'oku fihí, langa hake ha ngaahi vā fefalala'aki, 'o kau ki ai 'a e ngaahi fāmilí, pea mo kau atu ki he ngaahi tālanga 'e iku ke kei hokohoko atu ai 'a e akó.

Fokotu'u 2

Ke fakapapau'i 'a e tu'unga lelei, kehekehe mo e mataotao fakapolofesinale 'a e kau taki 'o e 'apiakó:

- » 'e fokotu'u ha Senitā Fakafonua ki he Ngāue Fakatakí 'i loto 'i he Kōsilio Faiako 'a Aotearoa Nu'u Silá;
- » 'e fo'u 'e he Senitā ki he Ngāue Fakatakí 'a e ngaahi makatu'unga fakafonua mo e ngaahi tūhulu ki hono fakanofu (appointment) mo hono vakai'i 'o e faifatongia 'a e kau puleakó;
- » 'e ma'u 'e he lakanga fo'ou ki he fale'i fakatakí 'i he Education Support Learning Network 'a e fatongia ke ne ngāue mo e puleako takitaha mo 'enau poate talāsiti 'i loto pea 'i he kotoa 'o e ngaahi 'apiakó; pea mo
- » toe fakafālahi atu 'a e ngaahi fakalotolahi/fakapale ki hono tataki 'o e ngaahi 'apiakó 'i he ngaahi 'ātakai/tūkunga 'oku toe fihí.

Ko e me'a 'oku mau fiema'u ke a'usiá

- » 'Oku mau faka'amu ke 'i ai ha kau puleako lelei 'i he 'apiako takitaha.
- » 'Oku mau faka'amu ke 'i ai ha fa'unga ngāue ke ne langa hake 'a e tu'unga fakatakí 'i he ngaahi lēvolo kotoa pē 'i he ngaahi 'apiakó pea mo e fa'unga ako 'i he halanga ako tu'utu'uniá.

NGAAHI NGĀUE KE A'USIÁ

Fokotu'ú

2a Ke fokotu'ú ha Senitā Fakafonua ki he Ngāue Fakatakí 'i he Kōsilio Faiako 'a Aotearoa Nu'u Silá.

2b Ko e Senitā ki he Ngāue Fakatakí te ne fokotu'ú 'a e ngaahi makatu'unga fakafonua ki hono fakanofu mo hono vakai'i 'o e faifatongia 'a e kau puleakó. 'Oku totonu ke ne toe fakaai ha fa'unga 'oku taha pē ki he ngaahi tu'unga fakapolofesinale (professional standards) ma'á e kau puleakó ke ngāue'aki ki hono vakai'i 'o 'enau faifatongia.

2c Ko e kau fale'i fakatakí 'e fakangāue'i 'e he Education Support Learning Network te nau fengāue'aki fakataha mo e puleako takitaha 'i honau 'apiakó.

'E toe fokotu'utu'u foki 'e he kau fale'i fakatakí ha tñaki fakatokolahi me'i he kau puleakó ki he ola lelei 'o e akó 'i he Education Support Learning Network takitaha.

2d 'Oku toe fakafālahi ange 'a e ngaahi me'a ke ne faka'ai'ai hano takiekina mai ha kau puleako mātu'aki lelei 'aupito ke nau ngāue 'i he ngaahi 'apiako 'oku toe fihī ange 'a honau ngaahi polé.

3

Poupou ki he kau faiakó

‘Oku mau ‘ilo ko e vā fengāue‘aki mahu‘inga taha ‘oku ma‘u ‘e he kau akó mo honau ngaahi fāmilí ‘i he ngaahi ‘apiakó ‘a honau vā mo e kau faiako ‘i lokiakó. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi faiako lelei ‘aupito ‘i he ngaahi ‘apiakó, kā ko e anga ‘o hono fo‘u ‘o ‘etau fa‘unga fakaakó ‘oku ‘ikai malava ai hano fakapapau‘i ia ‘e ma‘u ‘e he tokotaha ako takitaha ha faiako te ne pau‘ia ‘i hano tokonia kinautolu.

Fokotu‘u 3

Ke fakapapau‘i ‘a e tu‘unga lelei, kehekehe mo e mataotao fakapolofesinale ‘a e kau faiakó, kau faiako te‘eki ma‘u faka‘ilonga fakafaiakó (paraprofessionals) mo e kau mataotao fakapolofesinalé, ‘oku tau ma‘u:

- » ha Education Workforce Strategy (Palani Ngāue Fakataumu‘a-Pau ki he Kau Ngāué) mā‘opo‘opo ‘a ia ‘oku fakahoko, muimui‘i pea mo toe vakai‘i;
- » ngaahi halanga ngāue lelei ange meí he fuofua ako fakafaiakó ki he ma‘u tohi fakamo‘oniako fakafaiako kakató;
- » ngaahi halanga ngāue ma‘á e kau faiako te‘eki ai ma‘u tohi fakamo‘oniako fakafaiakó; pea mo
- » ha Senitā Silapa fakafonua ‘oku ‘i loto ‘i he Potungāue Akó ‘a ia ‘okú ne ngāue fakataha mo e Va‘a Ngāue Poupou ki he Akó fakafonua ke fakapapau‘i ‘oku ma‘u atu ‘e he kau faiakó ha fale‘i pea mo ha ngaahi nāunau tu‘unga mā‘olunga.

Ko e me'a 'oku mau fiema'u ke a'usiá

'E lava ke faka-sitepu 'a e ngaahi fakalelei ke fakahoko ki he founga faiakó mo e pou pou ma'á e kau faiakó 'aki:

- » 'a hono langa 'o ha ngaahi vā fengaue'aki 'i he fefalala'aki mo e fefaka'apa'apa'aki;
- » ha founga faiako 'oku langa hake meí he 'ilo, a'usia mo e mahino 'a e kau akó;
- » ha palani fakataumu'a-pau ke fakatupulekina ha fau'nga faiako, fakataki mo ha kau ngāue mataotao fakapolofesinale 'e tu'uloa;
- » ha ngaahi fakalelei ki he halanga akó meí he Fuofua Ako Fakafaiakó (Initial Teacher Education) ki he Faiako Toki 'Osi Ma'u Mata'itohi 'o a'u ai pē ki ha kau faiako kuo nau ma'u fakamo'oniako faiako kakato;
- » hano kamata'i 'o ha halanga ngāue ma'á e kau faiako te'eki ma'u tohi fakamo'oniako fakafaiakó ke pou pou ki he kau akó mo e kau faiakó;
- » hano fakaai atu ma'á e kau faiakó ha ngaahi nāunau silapa tu'unga mā'olunga, fale'i mo ha ngaahi faingamālie ako te nau fiema'u, ke fakapapau'i 'e ola lelei 'a e ako 'a e kau akó 'i he tapa kotoa 'o e silapá; pea mo
- » ha tokoni kuo toe fakamālohi'i ange ki he pou pou ma'á e kau faiakó, 'apiakó pea mo e Kāhui Akó 'i he fengāue'aki mo e fe'inasi'aki fakataha 'i he ngaahi founga faiako lelei tahá 'i he ngaahi feitu'u takitaha.

Fokotu'ú 3:

Poupou ki he kau faiakó

NGAAHI NGĀUE KE A'USIÁ

Fokotu'ú

Ko e kau ngāue 'i he akó

3a

'Oku fakahoko, muimui'i, toe vakai'i, pea lipooti fakapule'anga fakata'u atu ha Palani Fakataumu'a-Pau mā'opo'opo ki he Kau Ngāue 'i he Akó (Education Workforce Strategy) 'o fakamu'omu'a 'i ai 'a hono fakapapau'i 'oku ho'ata me'i he kau ngāue 'a e ngaahi faikehekehe 'i he kau akó fakalūkufua.

Hala fononga me'i he Fuofua Ako Fakafaiakó ki he ma'u tohi fakamo'oni akó

3b

'Oku kaungā-fo'u fakataha 'e he Potungāue Akó, Kōsilio Faiakó, ngaahi kautaha 'oku nau fakalele 'a e Fuofua Ako Fakafaiakó pea mo e ngaahi kautaha fakapolofesinale mā'olunga taha 'i he ako fakafaiakó, ha fa'unga makatu'unga fakafonua ma'á e ngaahi 'apiako 'oku nau fie faka'aonga'i 'a e kau akoako faiakó mo fakangāue'i ha kau faiako toki hū fo'ou.

3c

Ke kau ki he tu'unga makatu'ungá ha ngaahi tu'unga fakapolofesinale ki he ngaahi lakanga faiako 'i he tu'unga ako mā'olunga ange 'i he ako kolisi, pea mo 'i ai ha kau Faiako Tokoni ki he Ako Fakafaiakó (Associate Teacher) mo ha Kau Faiako Tataki Fakafaiakó (Mentor Teacher), pea ke kaungā-fo'u fakataha 'a e ngaahi makatu'ungá ni.

3d

'Oku fakaai atu 'i he fa'unga fakaakó ha ngaahi nāunau fakalahi ke tokoni ki hano mātu'aki fakalelei'i 'o e halanga ako me'i he Fuofua Ako Fakafaiakó ki he mau tohi fakamo'oni akó, 'o fakatokanga'i ai 'a e ngaahi fakamole ki he 'apiako takitaha 'oku nau faitokonia ha tokotaha kei akoako faiakó mo ha kau faiako hū fo'ou.

3e

'Oku fakangofua 'e he Va'a Ngāue Tokoni ki he Akó, 'i he 'ene ngāue fakaataha mo e Kautaha Fakafekau'aki 'i he Ako ki he Tokoni Fakaako fakafeitu'ú, 'a e ngaahi 'apiako 'oku nau a'usia 'a e makatu'ungá, ke nau fakangāue'i mo ma'u atu ha ngaahi nāunau fakalahi ke tokoni ki hono poupou'i mo hono tataki 'o e kau faiako toki hū fo'ou.

Ngaahi halanga ngāue ma'á e kau faiako te'eki ai ma'u fakamo'oni ako fakafaiakó

3f

'Oku totonu ke lava 'e he Palani Fakataumu'a-Pau ki he Kau Ngāue 'i he Akó 'o 'ilo mo faitokonia 'a e halanga ngāue mo e ma'u'anga ngāue, ngaahi makatu'unga fakaengāue pe fakae'ulungāanga, mo ha ngaahi ako ngāue fakapolofesinale fe'unga ma'á e kau teacher aides (tokoni faiakó) pea mo e kau mataotao fakae'ulungāanga (cultural experts) 'a ia 'oku nau fakahoko 'a e lakanga tokoni ki he kau akó mo honau ngaahi fāmilí, pea mo faka'aonga'i lelei'aki 'a e lakanga fakafaiako 'o e kau faiakó.

NGAAHI NGĀUE KE A'USIÁ

Fokotu'ú

Tokoni fakapolofesinale

3g

'Oku fokotu'ú ha Senitā Silapa fakafonua pea tu'u 'eni 'i he Potungāue Akó ke fakafaingofua 'i 'a hono fakahoko lelei atu 'o e *New Zealand Curriculum (Silapa 'a Nu'u Silá)* pea mo e *Te Marautanga o Aotearoa* ma'á e kau ako kotoa pē.

3h

'Oku fengāue'aki fakataha 'a e Senitā Silapá mo e Va'a Ngāue Tokoni ki he Akó ke fakatupulaki mo matauhi ke tu'uloa 'a e ngaahi taukei fakafeitu'ú.

3i

'Oku ma'u 'e he Va'a Ngāue Tokoni ki he Akó ha mafai fakapa'anga ke ne 'oatu ha tokoni fakapolofesinale, fakafale'i mo ha ngaahi sēvesi fakapolofesinale mataotao ke ne solova fakalelei'aki ha ngaahi fiema'u kuo 'ilo fakafeitu'u pea mo tokoni ki ha ngaahi fengāue'aki fakataha mo hano fevahevahe'aki atu 'o e ngaahi founga ngāue lelei tahá.

Ngaahi Komiuniti ki he Akó/Kāhui Ako

3j

'Oku to'o atu 'a e pa'anga me'i he Kāhui Ako 'o fakahiki ki he ngaahi Kautaha Fakafekau'aki 'i he Ako ki he Tokoni Fakaakó.

3k

'Oku fakaai 'e he ngaahi fiema'u ki he sippinga Kāhui Ako ha founga 'oku toe ngaofe ngofua ange 'i he ngaahi fokotu'utu'u ki hono fakafehokotaki 'o e ngaahi 'apiakó (clustering) mo e ngaahi pole ki he ola lelei 'a e akó, pea 'i hono ngāue'aki 'o e kau faiakó mo e ngaahi koloa fakapa'angá.

Sivi 'o e faifatongia 'a e kau faiakó

3l

'Oku fatu 'e he Kōsilio Faiako 'a Aotearoa Nu'u Silá ha ngaahi tūhulu toe ngaofe ngofua ange ki hono fakatu'unga 'o e faifatongia 'a e kau faiakó, 'o kau ki ai 'a e fakatu'unga fakatimi mo e fakatu'unga 'e honau kaungā-faiakó.

4

Toe mālohi ange 'a hono fakaai atu 'o e akó

'Oku tau fiema'u ke mālohi 'a hono fakaai atu 'o e akó 'i he tu'u fakafeitu'u pea 'i ai mo ha ngaahi halanga 'oku fakafehokotaki 'i he akó. 'Oku fiema'u ke kau ki heni 'a e ngaahi halanga ako Kaupapa Māori, ako ki he tekinolosiá 'i he taimi 'oku 'aonga ai ki he kau akó, ngaahi 'apiako kuo fakatahá 'i 'o hoko ko ha 'apiako pule'anga kae kei ma'u pē hono nāunau makehé pea mo e ngaahi 'apiako 'oku makehe honau nāunaú, pea mo e ngaahi 'apiako makehe 'oku lele fakafeitu'u pea mo fakafonúa.

Fokotu'u 4

'Oku fiema'u 'a e palani ngāue fakataumu'a-pau ki hono fakaai atu 'o e akó ke:

- » ne fakafaingamālie 'i ha halanga fakaako palāleli ki he Kaupapa Māori;
- » takiekina 'e he Te Tiriti o Waitangí pea fakakau atu ki ai 'a e iwi;
- » ne fo'u ha fa'unga lelei ange ki he fehikitaki holo 'a e kau akó 'i he fa'unga fakaakó;
- » ne fo'u ha tūhulu ki he, mo fakalahi atu 'a e ngaahi feitu'u 'oku 'i ai 'a e ngaahi sēvesi kakató ki he ngaahi komiuniti 'oku fu'u mā'olunga ange 'a 'enau 'i he tu'unga faingata'a'ia fakaenofó; pea mo
- » ne ngāue lelei'aki 'a e ngaahi taukei fakakomipiutá mo e ngaahi tafa'aki fakaako makehé.

Ko e me'a 'oku mau fiema'u ke a'usiá

'Oku mau fiema'u ke malava hano fakaai atu 'o ha ako 'oku mā'opo'opo, fakalele lelei pea potupotu-tatau ma'á e kau ako kotoa pē, 'a ia 'oku fakakau ki ai ha halanga ako lele palāleli pau ki he Kaupapa Māori.

NGAAHI NGĀUE KE A'USIÁ

Fokotu'ú

- 4a Ke fokotu'ū ha sino pule tu'ū tau'atāina ke pou pou ki he Kaupapa Māori, ke fakakau ki ai ha kautaha ako 'oku lolotonga fakatokanga'i ko ha Kaupapa Māori: Te Rūnanga Nui o Ngā Kura Kaupapa Māori o Aotearoa and Ngā Kura ā Iwi o Aotearoa, pea ke faka'apa'apa'ia hono ngaahi faikehekehé.
- 4b Ke fatu ha palani fakataumu'a-pau fakafonua ki hano fakaai atu 'o ha ako 'oku fakama'unga 'i he kaha'ū 'a ia 'oku tataki 'e he Te Tiriti o Waitangí pea 'oku toutou vakai'i mo fakafo'ou 'e he Potungāue Akó mo e iwi.
- 4c Ke 'ai 'e he Potungāue Akó ke malava ha fenga'unuaki lelei holo 'aki hano fakaai ha feitu'ū malu mo falala'anga ko ha fai'anga fevahevahe'aki ia 'o e ngaahi fakamatalá meí he akoteú 'o a'u hake ki he ngaahi ta'u akó pehé ki he ako mā'olunga ange 'i he ako kolisí.
- 4d 'Oku fatu ha ngaahi tūhulu fakafonua ke 'oatu 'e he ngaahi 'apiakó 'a e ngaahi sévesi kakato 'o 'i ai 'a e ngaahi sévesi fakalahi ki he ngaahi komiuniti 'oku faingata'a'ia ange 'i he nofo fakasōsialé mo e faka'ekonōmiká.
- 4e 'Oku fakahoko hano toe vakai'i 'o e ngaahi fatongia 'o e Te Aho o Te Kura Pounamu pea mo e Kautaha Fakafekau'aki ki he Ako 'oku Fakahoko 'i he 'Initaneti (Virtual Learning Network), pea mo e ngaahi 'apiako fakafonua mo fakafeitu'ū ki he ako makehé (special schools/kura) 'o fakataumu'a ki hano fo'u 'o ha founa mā'opo'opo mo ngaofe ngofua ange ki he akó mo hono 'oatu 'o e tokoni fakaako mataotaó.
- 4f 'Oku fekumi 'a e Potungāue Akó ki he founa lelei taha ki hono fakapa'anga 'o hano kaungā-fakahoko 'o ha ako ola lelei 'i he vaha'a 'o e kolisí mo e ako mā'olunga ange ai pea ke fakahoko 'a e ngaahi liliu 'oku fiema'ú ke faka'ai'ai ke tokolahi ange 'a hono faka'aonga'i 'eni.

5

Toe potupotu-tatau ange 'a e kau ki he akó

'I he lolotonga ní 'oku 'ikai malava ma'u pē 'e he kau akó mo honau ngaahi fāmilí ke ngāue'aki 'a 'enau totonu fakalao ki ha ako ta'etotongi meí he pule'angá pea sífisi'i 'a e ngaahi fili 'oku nau ma'u ke 'ohake ai ha ngaahi hoha'a pe ha ngaahi kaveinga ke solova fakafeitu'u pē.

Fokotu'u 5

Ke fakapapau'i 'oku hoko 'o mo'oni 'a e potupotu-tatau 'a e ma'u akó ki he tokotaha ako kotoa pē 'o fou:

- » 'i hono fokotu'u 'o ha pēnolo tu'u tau'atāina ki he taukapó mo hono solova 'o ha ngaahi lāunga meí he mātu'á mo e kau akó;
- » 'i hono fo'u 'o ha ngaahi founa ngāue 'oku toe faitatau ange ki he tokotaha kotoa;
- » 'i hono fakamu'omu'a 'o e te reo Māori;
- » 'i hono fakamu'omu'a 'o ha ngaahi halanga ako ki he ngaahi lea faka-Pasifikí; pea mo e
- » toe lelei ange 'a e palani ki hono fakahoko atu 'o e akó 'i he feitu'u takitaha.

Ko e me'a 'oku mau fiema'u ke a'usiá

Ke toe potupotu-tatau ange 'a e ma'u atu 'o ha ako 'oku tu'unga lelei 'e he kau ako kotoa pē 'i he kotoa 'o Aotearoa Nu'u Silá.

**NGAAHI NGĀUE
KE A'USIÁ**

Fokotu'ú

5a 'Oku fokotu'ú ha ngaahi pēnolō 'i he ngaahi komiunitī 'e he Kautaha Fakafekau'aki 'i he Ako ki he Tokoni Fakaakó ke solova'aki ha ngaahi kaveinga fekau'aki mo e kau akó pe mātu'á pe ngaahi fāmīlī, 'a ia kuo te'eki ai ke lava hano solova 'i he tu'unga faka'apiakó.

5b Ke fakamu'omu'a 'i he Palani Fakataumu'a-Pau ki he Kau Ngāue 'i he Akó 'a e Potungāue Akó pea mo e ako ngāue mo e fakalalakaka fakapolofesinalé, ha palani liliu fakasitepu ke fakalalakaka ki mu'a 'a e tu'unga ivi fakaengāue mo e lototo'a 'a e kau faiakó mo e kau faiako te'eki ma'u tohi fakamo'oniako fakafaiakó ke nau ngāue'aki 'a e te reo Māori 'i he 'enau ngāué.

5c Ke ma'u 'e he Kautaha Fakafekau'aki 'i he Ako ki he Tokoni Fakaako takitaha 'a e fatongia ki hono palani 'o hono fakaai atu 'o e akó 'i honau feitu'ú 'i he puipuitu'a 'o e palani fakataumu'a-pau fakafonuá, tautautefito 'i he 'ene fakapapau' 'oku 'i ai 'a e tu'unga lelei mā'olunga pea ma'u faingofua ai 'i he tu'unga 'e ala malavá 'a e:

- » ngaahi halanga ako 'i he lea faka-Maulí pea ke malava foki mo:
- » ha ngaahi halanga ako 'i he ngaahi lea faka-Pasifikí 'i he taimi 'oku tokolahī ai 'a e fānau meī he matakali ko iá pea lahi mo e fiema'u ke fakahoko 'eni; pea mo
- » ha ngaahi halanga ako ma'a kinautolu 'oku nau fiema'u ha tokoni fakaako mo faka'ulungāanga lahi ange.

5d Ke toe vakai'i 'e he Kautaha Fakafekau'aki 'i he Ako ki he Tokoni Fakaakó 'a e ngaahi fa'unga lolotonga ki he lēsisita hū ki he ngaahi ako'angá pea tali/fakangofua 'a e ngaahi fa'unga lēsisita fo'ou 'i he taimi 'oku fiema'u aí, ke fakapapau' 'oku nau faitatau mo tu'unga fakapotopoto ki he tokotaha kotoa pē pea 'oku nau feau 'a e ngaahi taumu'a 'o e palani fakafekau'aki fakafeitu'ú.

5e Ke muimui'i pea longomo'ui 'a hono leva'i 'e he Kautaha Fakafekau'aki 'i he Ako ki he Tokoni Fakaakó 'a e ngaahi lēsisita hū meī tu'a 'i he souni fakaakó, ke fakapapau' 'oku kei lava ke hokohoko atu ki he kaha'ú pea ke tu'unga lelei 'a e ngaahi 'apiako kotoa pē 'i ha feitu'ú fakafekau'aki.

5f 'Oku faitu'utu'uni 'a e Kautaha Fakafekau'aki 'i he Ako ki he Tokoni Fakaakó ki hano tāpuni 'o ha ngaahi 'apiako, 'i he taimi kuo hokohoko faingata'a'ia ai ha 'apiako 'i hono fakahoko atu 'o ha ako 'oku tu'unga lelei.

5g Ke ngāue'aki 'e he ngaahi 'apiako kotoa pē 'oku fakapa'anga 'e he pule'angá 'o tatau ai pē pe ko ha 'apiako pule'anga pe ko ha 'apiako kuo fakataha'i mai ki he pule'angá kae kei tauhi pē hono nāunau 'oku makehe aí, 'i he taimi 'oku hulu ai 'a e fiema'u huú kae si'isi'i 'a e ngaahi faingamalie 'oku 'atá atú, 'a e ngaahi makatu'unga mo e founa pālōti tatau mo ia 'oku fakamatala'i atu 'i he Lao ki he Akó 1989.

6

Faingata'a'ia mo e tokoni fakaako makehé

'Oku kei hoko pē 'a hono faitokonia ko ia 'a e kau ako 'oku 'i ai ha'a nau fiema'u fakaako makehé pea fakapapau'i 'oku fakakau atu kinautolu 'i he ngaahi tu'unga fakahoko akó, ko e kaveinga mahu'inga taha ia pea fuoloa 'a 'ene fehanganagai mo 'etau fa'unga fakaakó. Na'e fakapapau'i 'i he 'emau ngaahi kumi fakakaukau meia kinautolu 'oku 'i ai 'a 'enau kaunga ki he tafa'aki ni 'a e hiki hake 'a e tokolahi 'o kinautolu 'oku fu'u mā'olunga mo fihi 'a 'enau ngaahi fiema'ú pea mo/pe ko ha ngaahi 'ulungāanga faingata'a ange, 'a ia ko e tokolahi ai, kapau 'e 'ikai ha tokoni vave, fe'unga mo fakahoko tōmu'a, 'e 'ikai ke nau 'i ha tu'unga lelei 'i he fa'unga fakaakó pe 'i he hoko atu 'a 'enau mo'uí.

Fokotu'u 6

Ke fakapapau'i ko hono fakahoko ko ia 'o e palani fakataumu'a-pau mo e tu'utu'uni ngāue fakafonua ki he Disability and Learning Support (Ngaahi Faingata'a'ia Fakaesinó mo e Tokoni Fakaakó) 'oku toe lelei ange ai 'a e fengāue'aki mo e fokotu'utu'u ngāue fakataha mo e Education Support Learning Network (Kautaha Fakafekau'aki 'i he Ako ki he Tokoni Fakaakó) ke toe lelei ange mo fakamafola atu 'a e 'ilo, taukei mo e malava ke kau atu (accessibility) 'i honau feitu'ú.

Ko e me'a 'oku mau fiema'u ke a'usiá

Toe lelei ange 'a hono fakahoko fakafeitu'u atu 'o e akó ma'á e kau ako 'oku 'i ai 'a 'enau fiema'u makehé.

NGAAHI NGĀUE KE A'USIÁ

Fokotu'ú

6a

Ke ngāue fakalūkufua atu 'a e Potungāue Akó 'i he kotoa 'o e fa'unga fakaakó ke ne tataki 'a e palani fakataumu'a-pau mo e tu'utu'uni ngāue fakafonua ki he Faingata'a'ia mo e Tokoni Fakaako Makehé (Disability and Learning Support).

6b

'Oku 'oatu ki he Kautaha Fakafekau'aki 'i he Ako ki he Tokoni Fakaakó 'a e ngaahi koloa mo e nāunau pea mo e tefito'i taukei ke fakahoko'aki 'a e palani fakataumu'a-pau mo e tu'utu'uni ngāue fakafonua 'oku felāve'i mo e Faingata'a'ia mo e Tokoni Fakaako Makehé, 'o ne fakaai atu ai ki he ngaahi 'apiakó, kau akó mo e ngaahi fāmilí ha tu'unga lelei ange ki he a'u atu (accessibility) ki he akó.

7

Toe lelei ange 'o e fakanāunaú

'I he fakalūkufuá, 'oku 'i ai 'a e tōnounou 'i he vaha'a 'o e me'a 'oku 'amanaki atu ki ai 'a Aotearoa Nu'u Sila meí he 'ene fa'unga fakaako fakapule'angá 'i he tafa'aki 'o e potupotu-tataú mo e a'usia 'o e tu'unga lelei tahá, pea mo e anga 'o hono fakanāunau 'o e ngāue ke fakahokó. Ke ola lelei 'a 'etau tali ki he mo'ua fakaako na'a tau talanoa ki ai 'i he Makatu'unga ki he Liliú, 'oku fiema'u ke tau tokanga tu'upau ange ki hono toe fakalelei'i ange 'o hono fakanāunau'i 'o e tokoni ma'á e kau ako 'oku nau 'i ha tu'unga faingata'a'ia, pea mo e ngaahi 'apiako 'oku nau ngāue 'i ha ngaahi 'ātakai 'oku fihí angé.

Fokotu'u 7

Ke:

- » toe potupotu-tatau ange 'a hono fika'i 'o hono vahevahe tatau 'o e me'a fakapa'angá (equity funding) 'i he tafa'aaki ki he ngaahi 'apiakó (schooling sector) pea ke toe tonu ange 'a hono tufotufá, pea toe hiki hake ki ha tu'unga mā'olunga ange;
- » fakatokolahi atu ha kau ngāue ki he lakanga fakataki 'i he ngaahi lautohi si'í pea ki he tokoni fakafale'í (guidance counselling); pea
- » ke toe fakafālahi ange 'a e ngaahi fakapale ma'á e kau faiako mo e kau taki 'oku nau ngāue 'i ha ngaahi puipuitu'a 'oku fihí.

Ko e me'a 'oku mau fiema'u ke a'usiá

'Oku mau faka'amu ke fakalelei'i 'a e potupotu-tataú mo e a'usia 'o e tu'unga lelei tahá 'aki 'a hono hiki'i hake 'o e tu'unga fakanāunau ki he ngaahi 'apiako 'oku nau faifatongia ki he kau ako 'oku nau 'i he tu'unga faingata'a'ia, 'oatu ha tu'unga malu ki he ngaahi 'apiako 'i he ngaahi 'ātakai fihí angé ke nau tohoaki'i mai mo tauhi 'a 'ene kau ngāué, faka'āsili ange 'a e timi fakataki 'i he ngaahi lautohi si'í, pea mo fakaai atu ha fale'i mo ha tataki ma'á e kau ako 'i he lautohi si'í.

NGAAHI NGĀUE KE A'USIÁ

Fokotu'ú

7a

'Oku fakahoko 'i he vave taha 'e ala lavá 'a e Equity Index (Fakatu'utu'unga 'o e Potupotu-Tatau) fo'ou, pea 'oku hiki hake 'a e lahi hono fakapa'anga 'o e faka-potupotu-tataú (equity funding) 'aki 'a e tu'unga mā'ulalo taha ko e pēseti 'e 10 'o e fakakātoa 'o e fakapa'anga/fakanāunau 'o e 'apiakó (ngaahi ngāue faka'ahó mo e kau ngāué) 'i hono fakahoa ki he tu'unga tokolahi 'o e kau ako 'oku nau 'i he tu'unga faingata'a'ia 'o e nofó 'a ia 'oku nau ako 'i he 'apiakó.

7b

'Oku fakaai atu ha ngaahi monū'ia 'oku toe lelei ange ma'á e kau ngāue fakataki 'i he ngaahi lautohi sí'i, pehē ki he ngaahi monū'ia ma'á e kau ngāue fale'i mo e tatakí.

7c

'Oku toe fakafālahi ange 'a e ngaahi fakapale ke tohoaki'i mo tauhi ai 'a e kau faiako mo e kau taki 'oku nau ngāue 'i ha ngaahi puipuitu'a 'oku fihí.

8

Toe mālohi ange 'a e ngaahi va'a ngāue fakafonua ki he akó

Ko e ngaahi va'a ngāue lalahi fakafonua 'oku 'i ai hanau ngaahi fatongia 'i he fa'unga fakaakó:

- » ko e Ministry of Education (Potungāue Akó)
- » ko e Education Review Office (ERO)
- » ko e New Zealand Qualifications Authority (NZQA)
- » ko e Teaching Council of Aotearoa New Zealand

'Oku faingata'a'ia 'a 'etau ngaahi va'a ngāue fakafonua ki he akó ke fakaai 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u 'e he ngaahi 'apiakó mo kinautolu 'oku 'i ai 'a 'enau kaunga ki he akó. 'Oku lahi 'a e ngaahi polé kae si'isi'i 'a e ngaahi koloá mo e nāunaú ki he ngaahi uho'i fatongiá, 'ikai fe'unga 'a e mafai 'oku ma'u 'e he ngaahi sino fakafeitu'ú, 'ikai fe'unga 'a e kau ngāue, pea 'ikai mā'opo'opo 'a e anga 'o 'enau ngāue, 'o tatau ai pē 'i he ngāue fakatāutahá mo e ngāue fakatahá.

Fokotu'u 8

Ke:

- » tuku hifo ha mafai toe lahi ange ki he tu'unga faitu'utu'uni mo e ngofua ke fakamole me'i he patiseti ke tokoni ki he ngaahi 'apiakó, 'aki 'a hono fokotu'u 'o ha ngaahi Kautaha Fakafekau'aki 'i he Ako ki he Tokoni Fakaakó ko ha kongia ia 'o ha Va'a Ngāue Tokoni ki he Akó;
- » hiki ke toe mā'olunga ange 'a e fakama'unga 'a e Potungāue Akó ki he silapá, akó, sivi mo e founa fakafaiakó, 'o fou 'i hono fokotu'u 'o ha Senitā Silapa mataotao mā'olunga. 'E kau ki heni ha toe mālohi ange 'o hono siofi ngaahi founa ngāue 'a e NCEA mo e NZQA ki hono fakapapau'i 'o e tu'unga lelei (quality assurance);
- » 'unuaki'i 'a e fatongia 'o e ngaahi 'apiakó ki he koloa langá (property) ki ha sino kehe ange 'o tatau ai pē pe 'oku 'i loto pe 'i tu'a me'i he Potungāue Akó;
- » fokotu'u ha Senitā Fakafonua ki he Ngāue Fakatakí 'i he Kōsilio Faiako 'a Aotearoa Nu'u Silá; pea mo
- » hano toe fakataumu'a fo'ou 'a e ngāue 'a e ERO ke fakama'unga 'a 'ene tokangá 'i hano sivisivi'i 'o e fa'unga fakaakó, sivi fakafuofua'i 'a e ngāue 'a e ngaahi va'a ngāue ki he akó pea 'ikai ke ne toe fakahoko 'a hono sivisivi'i 'o e ngaahi 'apiakó.

Ko e me'a 'oku mau fiema'u ke a'usiá

'Oku mau fiema'u 'a e ngaahi va'a ngāue fakafonua ki he akó ke falala ki ai 'a e ngaahi 'apiakó/kurá, ke nau 'oatu ha tu'utu'uni ngāue 'oku mahino, tolonga, mo makatu'unga 'i ha 'uhinga lelei, pea fakaai mo ha ngaahi fa'unga silapa mo e sivi, ke 'oatu ha tokoni 'oku 'aonga mo taimi totonu, pea mo ngaue fakataha moe ngaahi 'apiakó/kurá mo e ngaahi kupu fekau'aki fakafeitu'ú mo e fakafonua. 'Oku mau fiema'u 'a e founa ki hono muimui'i fakafonua mo hono vakai'i 'o e nga'unu kimu'a 'i he potupotu-tataú mo e a'usia 'o e lelei tahá, ke ne fakakau 'a e ngāue 'a e ngaahi va'a ngāue fakafonua ki he akó pea mo e ngaahi 'apiakó/kura, koe'uhi ke 'i ai ha makatu'unga lelei ki hono hokohoko atu 'a hono fakalelei'i 'o e fa'unga fakaako fakalūkufuá.

NGAAHI NGĀUE KE A'USIÁ

Fokotu'ú

8a Ke fevahevahe'aki 'e he ngaahi va'a ngāue fakafonua ki he akó 'a e fatongia ki hono pukepuke hake 'o e Te Tiriti o Waitangi mo e ngaahi totonu 'a e fānaú, pea 'oku toe sivi'i 'a e ngaahi faifatongia ko ha kongia ia 'o 'enau fakamatala fakata'ú.

8b 'Oku fokotu'ú ha Va'a Ngāue Tokoni ki he Akó ('o 'i ai honau ngaahi 'ōfisi ki he Kautaha Fakafekau'aki 'i he Ako ki he Tokoni Fakaakó) ke ne hoangāue fakafeitu'ú mo e ngaahi 'apiakó pea mo e fakamālohi'i 'a e ngaahi fakalelei 'oku lolotonga lele ki he akó.

8c 'Oku toe fokotu'utu'ú fo'ou 'a e Potungāue Akó ke fakamu'omu'a 'a 'ene fa'unga taki 'i he fa'unga fakaakó 'o fou 'i he ngaahi tu'utu'uni ngāue, taukei fakasilapa kuo fakava'e lelei, pea mo hono fakaai 'o ha ngaahi fakanāunau, 'analaiso fakamatala, mo ha fakatotolo ke kei hokohoko atu 'a hono fakalelei'i 'o e fa'unga ngāué.

8d 'Oku fakahoko 'a e ngaahi sēvesi ki he nāunau langa 'i he ngaahi 'apiakó 'e ha sino 'okú ne fakalele pē 'e ia 'a 'ene ngāué 'i loto pe 'i tu'a me'i he Potungāue Akó.

8e 'Oku toe fakataumu'a-fo'ou 'a e ERO pea fakahingoa fo'ou ko e Education Evaluation Office ('ōfisi ki hono Sivi Fakafuofua'i 'o e Akó) ke ne fakaai ha sivi fakafuofua fakafonua pea mo lipooti atu ki he ngaahi fakalalakaka 'i he fa'unga fakaakó ke tokoni ki hono hokohoko atu 'o e ngaahi fakalelei 'oku fiema'ú.

8f Fokotu'ú ha Senitā Fakafonua ki he Ngāue Fakatakí 'i he Kōsilio Faiako 'a Aotearoa Nu'u Silá.

8g Ke ngāue 'a e NZQA 'i hono pule'i ia 'e he Senitā Silapá, ke fakapapau'i 'oku mālohi 'a hono fakahu'u tatau 'o e ngaahi sivi NCEA mo e ngaahi taumu'a 'o e Silapa 'a Nu'u Silá.

Ngaahi sitepu hono hokó

Ko e ngaahi fokotu'u 'i he lipooti ni 'oku mātu'aki fekau'aki ia mo hono langa hake 'o e kaha'u 'o e anga 'o hono fakahoko 'o e fa'unga fakaako 'i he ngaahi akó. 'Oku fiema'u ke tau nga'unu atu me'i he 'ātakai 'oku si'i ai 'a e fefalala'aki mo e fu'u mā'olunga 'o e fakamole ki hono siofi 'o e fakahoko ngāué, ki ha 'ātakai 'oku mā'olunga ange ai 'a e fefalala'aki pea mo ha fengāue'aki 'oku hoko mo'oni.

Ke ola lelei 'a hono fulihi 'o e anga 'o hono fakahoko 'o e akó, 'oku fiema'u ke tau langa hake 'a e kau ngāué mo e ivi fakangāué 'i he fa'unga fakaako fakalūkufua, ke fakapapau'i 'oku ma'u 'e he ngaahi kautaha, komiuniti mo e kakai 'i ai 'a e taimi mo e tokoni 'oku nau fiema'u ke nau feangai ai mo ha ngaahi pole mo ha ngaahi faingamālie fo'ou.

'E fiema'u ki ai ha taimi, koloa mo e nāunau, pea mo ha vā fengāue'aki lelei, pehē foki ki ha felotoi fakapolitikale fakatokolahi.

'Oku fiema'u ke tonu 'eni ma'a 'etau fānaú mo hotau fanga makapuná, pea ma'á e kaha'u 'o Aotearoa Nu'u Silá.

Kōrero

Mātauranga

Me kōrero tātou

Fai ha'o lau felāve'i
mo e kaha'u 'o e akó.

Kau mai ki he
pōtalanoá 'i he
conversation.education.govt.nz

#EdConvo
#TomorrowsSchools